

źródła monastyczne

21

źródła monastyczne

21

Redaktor serii: Ks. Marek Starowieyski

opracowania

3

O.VINCENT DESPREZ OSB
MNICH Z LIGUGE

POCZĄTKI

MONASTYCYZMU

tom 1

DZIEJE
MONASTYCYZMU CHRZEŚCJAŃSKIEGO
DO SOBORU EFESKIEGO (431)

Przedmowa:

O. Pierre Miquel OSB

Przekład:

Janina Dembska

Redakcja naukowa:

Ks. Marek Starowieyski

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Tytuł oryginału: *Le monachisme primitif. Des origines jusqu'au concile d'Éphèse*, Spiritualité orientale 72, Abbaye de Bellefontaine 1998

Tekst był drukowany w *Lettres de Ligugé* 204, 1980/81 – 274, 1995, niektóre rozdziały przedrukowane w *American Benedictine Review* 1992–1995 i *Quadernos monasticos* 1996–1997.

Projekt okładki i stron tytułowych: Andrzej Cieplucha

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów
L.dz. 118/99, Tyniec, dnia 6.12.1999 r.
† Adam Kozłowski OSB, opat tyniecki

Wydanie I: Kraków 1999
Wydanie II niezmienione: Kraków 2012

ISBN 978-83-7354-421-5
ISSN 1230-6711

© Copyright by TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów
ul. Benedyktyńska 37
30-398 Kraków
tel. +48 (12) 688-52-90
tel./fax: +48 (12) 688-52-91
e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl
www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:
TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów
druk@tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

FENOMEN MONASTYCZMU	9
OD AUTORA	13
WYKAZ SKRÓTÓW	17
BIBLIOGRAFIA OGÓLNA.....	23

Rozdział I

POPZEDNICY MONASTYCZMU CHRZEŚCIJAŃSKIEGO:

STARY TESTAMENT I RELIGIE STAROŻYTNE

1. Ludzie religijni w Starym Testamencie.....	31
a) <i>Patriarchowie i Wyjście</i>	31
b) <i>Życie prorockie</i>	33
c) <i>Inne instytucje religijne w Biblii</i> <i>i w starożytnym judaizmie</i>	38
2. Celibat z motywów religijnych i wstrzemięźliwość w czasach przed Chrystusem	44
a) <i>Asceza, wstrzemięźliwość i celibat z motywów religijnych</i> <i>poza objawieniem judeochrześcijańskim</i>	45
b) <i>Stary Testament i judaizm</i>	51
c) <i>Celibat esseńczyków</i>	55
d) <i>Pustelnik Bannus</i>	56
Bibliografia tematyczna.....	57

Rozdział II

ŻYDOWSKIE GRUPY ASCETYCZNE OKOŁO ERY CHRZEŚCIJAŃSKIEJ: ESSEŃCZYCY – QUMRAN –

TERAPEUCI.....	65
1. Wspólnota z Qumran.....	66
a) <i>Archeologia</i>	67
b) <i>Qumran i esseńczycy</i>	70
c) <i>Reguła Zrzeszenia</i>	74
d) <i>Qumran a monastycyzm chrześcijański</i>	84
2. Terapeuci	86
a) <i>Cel terapeutów</i>	87
b) <i>Odlączenie się i samotność</i>	88

c) <i>Medytacja</i>	89
d) <i>Zebranie szabatowe</i>	89
e) <i>Troska o ciało</i>	90
f) <i>Uczta sakralna pięćdziesiątego dnia</i>	90
Bibliografia tematyczna.....	95

Rozdział III

ŻYCIE APOSTOLSKIE I CELIBAT

W NOWYM TESTAMENCIE.....	99
1. Jan Chrzciciel	100
2. Dziewica Maryja.....	102
3. Służba Syna Człowieczego	106
4. Apostołowie i uczniowie podążają za Jezusem	107
5. Beżenność przez wzgląd na królestwo Boże	112
6. Posłuszeństwo	113
7. Czy Jezus ustanowił stan zakonny „radami ewangelicznymi”?	114
8. Pierwotna wspólnota jerozolimska	116
9. Święty Paweł.....	117
10. Dziewictwo i celibat w Koryncie	119
11. Praktyki ascetyczne i duchowe w Kościele apostołskim.....	120

Rozdział IV

ASCEZA CHRZEŚCIJAŃSKA W OKRESIE MIĘDZY NOWYM

TESTAMENTEM A POCZĄTKAMI MONASTYCZMU	125
A. Wiek II.....	128
1. Asceza ortodoksyjna w Wielkim Kościele	128
2. Fałszywe motywacje: gnoza i enkratyzm.....	133
a) <i>Judeochrześcijaństwo</i>	134
b) <i>Gnostycyzm</i>	134
c) <i>Enkratyzm właściwy: Tacjan</i>	136
d) <i>Apokryficzne Dzieje Apostolskie:</i> <i>głoszenie wstrzemięźliwości</i>	138
e) <i>Reakcja Kościoła</i>	140
3. Kościół syryjski do roku 250	141
B. Wiek III (lata 180–310).....	146

1. Afryka.....	148
a) <i>Tertulian</i>	148
b) <i>Święty Cyprian</i>	154
2. Egipt, Palestyna, Syria, Azja.....	160
a) <i>Klemens Aleksandryjski</i>	160
b) <i>Orygenes</i>	171
c) <i>Listy do dziewic Pseudo-Klemensa</i>	176
d) <i>Metody z Olimpu</i>	179
e) <i>Nurty heterodoksyjne. Mani, Hierakas</i>	181
f) <i>Mnisi melecjańscy</i>	185
Bibliografia tematyczna.....	187

Rozdział V

ŚWIĘTY ANTONI I POCZĄTKI ANACHORETYZMU	191
1. Źródła.....	194
2. Chronologia.....	199
3. Kontekst geograficzny i społeczny	201
a) <i>Antoni i środowiska ascetyczne</i>	201
b) <i>Antoni i ludzie świeccy</i>	208
4. Doktryna <i>Listów</i>	211
5. Antoni z <i>Żywota</i>	219
a) <i>Dzieciństwo, powołanie, nowicjat u miejscowych ascetów</i>	221
b) <i>Grobowiec</i>	228
c) <i>Forteca</i>	229
d) <i>„Pustynia wewnętrzna”</i>	232
6. Mowy Antoniego	234
a) <i>Wiara i asceza</i>	235
b) <i>Walka ze złem</i>	240
c) <i>Antoni – apologeta, teolog i strażnik dyscypliny</i>	245
7. Nauka Atanazego o dziewictwie	248
8. <i>Dydym Ślepy</i>	251
9. Podsumowanie	252
Bibliografia tematyczna.....	255

Rozdział VI

CENOBITYZM PACHOMIAŃSKI.....	261
1. Główne fakty i daty	262

2. Droga i działalność Pachomiusza na podstawie jego Żywotów	266
a) <i>Biografie Pachomiusza</i>	266
b) <i>Pachomiusz: człowiek i jego działalność</i>	270
3. Instytucje „koinonia”	283
a) <i>Teksty normatywne</i>	284
b) <i>Rozwój i zakres obserwacji</i>	288
4. Pismo Święte w życiu „koinonia”	323
a) <i>Pachomiusz</i>	325
b) <i>Teodor</i>	328
c) <i>Horsiesi</i>	329
5. Krótkie podsumowanie.....	333
Bibliografia tematyczna.....	334

Rozdział VII

ANACHORECI Z DOLNEGO EGIPTU

OJCOWIE PUSTYNI	341
1. Kraj i ludzie	341
a) <i>Miejsca</i>	341
b) <i>„Od pustyni faraonów do pustyni anachoretów”</i>	345
c) <i>Dzieje grup na wpół pustelniczych</i>	347
2. Instytucje, charyzmaty, pisma	357
a) <i>Środowisko życia, organizacja na wpół anachoretyczna i praktyki ascetyczne</i>	357
b) <i>„Ojcowie Pustyni”. Ojcostwo duchowe?</i>	362
c) <i>Zbiory apoftegmatów</i>	365
3. Doktryna Apoftegmatów.....	367
a) <i>Skrucha i nawrócenie (Kolekcja systematyczna, III)</i>	368
b) <i>Cierpliwość i męstwo (Kolekcja systematyczna, VII, por. XVI)</i>	373
c) <i>Bliźni (Kolekcja systematyczna, IX, XIII i XVII)</i>	375
d) <i>Asceza duchowa. Modlitwa i „uczynki nie na pokaz” (Kolekcja systematyczna, VIII i XII)</i>	378
e) <i>Rozróżnianie, asceza i pokora</i>	381
4. Podsumowanie	382
Bibliografia tematyczna.....	386

FENOMEN MONASTYCYZMU

We wszystkich wielkich religiach obserwuje się to, co można nazwać fenomenem monastycyzmu: oto grupy mężczyzn bądź kobiet odłączają się od społeczności (wspólnoty etnicznej, plemienia) i pod kierunkiem kogoś starszego prowadzą surowe życie (czuwania, posty, umartwienia cielesne).

W odróżnieniu od instytucji kapłaństwa, które należy do samej struktury społeczeństwa jako kasta lub odrębny stan, monastycyzm „wytwarza” reguły dopiero później i jest raczej ruchem „charyzmatycznym”.

1. *Historia.* – Rozwój monastycyzmu przebiega rzeczywiście od eremityzmu do cenobityzmu, od grupy nieformalnej do silnie ustrukturalizowanej wspólnoty. Ta ewolucja jest wynikiem doświadczenia.

2. *Geografia.* – Wspólnoty monastyczne osiedlały się na pustyni (Egipt, Syria, Kapadocja), następnie w lasach, które karczują, lub na osuszanych obszarach bagnistych, w grotach, na wyspach. Ten wybór miejsc niezamieszkałych podyktowany jest bądź potrzebą samotności, bądź tym, że są to jedyne wolne tereny, które można zająć.

3. *Socjologia.* – Kandydatami do życia monastycznego są: zbiegli niewolnicy, którzy pragną wymknąć się poddaństwu; ludzie uchylający się od służby wojskowej z pobudek moralnych; bogaci arystokraci uciekający przed fiskusem; ludzie złaknieni absolutu, „upojeni Bogiem”. Te różne motywacje można prześledzić w powołaniach do życia mniszego.

Mnisi, wędrowni lub składający ślub stałości miejsca, niepiśmienni lub erudyci, o bujnych kształtach lub chudzi (dzięki intensywnej pracy lub surowemu reżimowi), różnią się między sobą przyjętym stylem życia.

Święty Tomasz z Akwinu twierdził, że każdy anioł stanowi sam przez się jeden gatunek. Skoro porównywano często życie mniszę do życia anielskiego, to można by też dodać, że ponieważ powołanie monastyczne jest sprawą bardzo osobistą, istnieje tyle odmian monastycyzmu, ilu jest mnichów.

Zresztą nawet buddyzm można by określać jako „religię monastyczną”. A Ojcowie Kościoła stwierdzali chętnie, że jedynie celibat odróżnia życie chrześcijanina w świecie od życia mniszego, jako że chrześcijanin od momentu chrztu jest zobowiązany do wyrzeczenia się rażącego zbytku (łac. *pompa diaboli*) i własnej woli oraz do zachowywania swego rodzaju czystości w życiu małżeńskim.

4. *Ustawodawstwo*. – Bardzo wcześnie ustawodawstwo cywilne chciało „uzupełnić” Reguły monastyczne rozporządzeniami prawnymi, uznając instytucję i narzucając jej pewne zarządzenia (usytuowanie, przenoszenie, przejęcie praw spadkowych, sprawowanie władzy). Można stwierdzić określoną ewolucję od Kodeksu Teodozjusza do Kodeksu Justyniana i do praw „barbarzyńców”.

Fenomen monastycyzmu podlegał więc w swej długiej historii głębokim przemianom. Ta ewolucja nie jest na pewno zakończona, ale znajomość przeszłości pozwala lepiej stawić czoło problemom współczesnym i przygotować przyszłość.

5. *Historia religii*. – Studium porównawcze różnych typów monastycyzmu (buddyjskiego, zen, sufickiego)

pozwała dostrzec pewne stałe tendencje w ubiorze, warunkach zamieszkania i zwyczajach dotyczących modlitwy oraz relacji wewnątrz wspólnoty, a także ze światem zewnętrznym.

To podobieństwo nie każe jednak zapominać o różnych rodzajach wiary przeżywanej przez te odmiany monastycyzmu. Nie wszyscy mnisi są chrześcijanami, ale mnich chrześcijański, nawet jeśli jego pobożność jest bardziej teocentryczna niż chrystocentryczna, powinien być przede wszystkim chrześcijaninem, a dopiero potem mnichem.

OD AUTORA

Książka ta obejmuje materiał kursu wykładów z historii starożytnego monastycyzmu wschodniego, wygłaszanych od roku 1975 dla nowicjatu w klasztorze benedyktyńskim w Ligugé (Francja), i niekiedy poza klasztorem. Były one publikowane w „Lettres de Ligugé”, po jednym rozdziale rocznie, poczynając od roku 1980. Artykuły te postanowiono wydać w jednym tomie. Rozdział o Qumran (należało go napisać od nowa) oraz rozdziały o św. Antonim i św. Pachomiuszu poprawiono z uwzględnieniem najnowszych źródeł; rozdział o Ewagriuszu został uzupełniony; o Makarym-Symeonie (potwierdza się poświęcenie imienia Symeon) – przerobiony. Dodano wstęp do rozdziału o św. Marcinie, opublikowany z okazji XVI stulecia jego śmierci. Dołączono także rozdział o ludowych ruchach ascetycznych w Syrii i w Azji Mniejszej oraz o doktrynie monastycznej świętych: Grzegorza z Nazjanzu, Grzegorza z Nyssy i Jana Chryzostoma, co pozwoliło lepiej usytuować w czasie Bazylego z Cezarei i Makarego-Symeona. Bibliografia została doprowadzona do stanu na 20 sierpnia 1998.

Pozostawiono trochę zawiłą strukturę niektórych rozdziałów, które, jako że dotyczą tematów jeszcze dyskutowanych w momencie ich pisania, stanowią próbę ukazania problemów w całej ich rozciągłości (rozdziały o Antonim i Pachomiuszu). Inne rozdziały, dotyczące osób i dzieł dobrze znanych oraz opracowanych, streszczają po prostu prace jakiegoś krytyka (o Augustynie) lub najlepszych znawców przedmiotu (o Bazylim, Ewagriuszu, Apoftegmatach, Efremie). Jeszcze inne rozdziały zbierają rozproszone dane (Stary i Nowy Testa-

ment, II i III wiek, ruchy ludowe oraz biskupi w Syrii i w Azji Mniejszej) lub dają może nazbyt wiele miejsca wybranym tekstom (Bazyli, Ewagriusz, Makary-Symeon, ascetyzm mezopotamski). Tematykę rozdziału XIII udało się poszerzyć, korzystając z monumentalnej *Histoire littéraire du mouvement monastique dans l'Antiquité* Ojca de Vogüé i z jego pracy *Le Monachisme en Occident avant saint Benoît*.

Mając na względzie wdrażanie młodych mnichów i mniszek do tekstów podstawowych dla obranego przez nich życia, próbujemy wnikać najgłębiej jak to tylko możliwe „wewnątrz” tego świata duchowego, toteż po prezentacji historycznej zapoznajemy Czytelników z samymi tekstami omawianych autorów. Staramy się ukazać to, co należałoby wiedzieć o osobach i wydarzeniach, o instytucjach i doktrynach, o wpływach, jakim oni podlegali lub jakie sami wywarli.

Znajomość początków monastycyzmu jest możliwa nade wszystko dzięki edycjom i przekładom źródeł. W ostatnich dziesięcioleciach dokonał się wielki postęp w tej dziedzinie: większość najważniejszych dokumentów jest obecnie dobrze opracowana, przełożona i dostępna. Brak nadal krytycznego wydania *Wielkiego Asketikonu* św. Bazylego; praca jest w toku, jeśli chodzi o serię alfabetyczną i systematyczną Apoftegmatów oraz o dzieła Ewagriusza. Postęp w sporządzaniu katalogów pozwoli odkryć nowe rękopisy; badanie zbiorów ascetów greckich ujawniło ważne fragmenty dzieł Ewagriusza, zaginione w tym języku, oraz pożyteczne uzupełnienia zbioru Makarego-Symeona, a ponadto udało się znaleźć kilka dokumentów o mnichach egipskich, które są wcześniejsze od zbiorów Apoftegmatów. Użyteczny byłby zbiór (co najmniej w przekładzie) papirusów, który pozwoliłby poznać mnichów z Egiptu i ich

otoczenie (prace są w toku). Na pracę jakiegoś zespołu zasługiwałoby obszerne *dossier* greckie umieszczone pod imieniem Efrema, wydane w XVIII wieku przez J.S. Assemaniego, a zawierające różne teksty, niejednakowej wartości.

Uwagę historyków przykuwają obecnie pewne zagadnienia: dane dotyczące lokalizacji Qumran i jego biblioteki; początki ascetyzmu żydowskiego, a następnie chrześcijańskiego, oraz przyczyny pojawienia się grup i ludzi zachowujących wstrzeźliwość seksualną; powiązania ascezy z hellenizmem i gnozą – problem ten wzbudził zainteresowanie w związku z odkryciem biblioteki gnostyckiej w Nag Hammadi; *Listy św. Antoniego* i kultura wczesnego monastycyzmu egipskiego; związki między ascezą świecką, charyzmatyczną i spon-taniczną, ocierającą się niekiedy o herezję, a hierarchią biskupią; monastycyzm miejski; socjologia i ekonomia monastycyzmu. Daleko jeszcze do pełnego naświetlenia wszystkich tych zagadnień.

Podjmiemy te problemy w takim zakresie – skromnym – w jakim udało nam się dotrzeć do niezliczonych publikacji na ich temat na wszystkich kontynentach, z ogromną przewagą prac pisanych na uniwersytetach. Dla naszej podstawowej publiczności, a więc dla mnichów, mniszek i osób troszczących się o życie duchowe, najważniejszy niech pozostanie bezpośredni kontakt z tekstami, połączony z nieodzownym zmysłem krytycznym, lecz również z szacunkiem i zaufaniem, jakie okazywał choćby św. Benedykt prawowiernym Ojcom Kościoła katolickiego, zdolnym poprowadzić jego uczniów „na szczyty doskonałości”.

Wyrażamy naszą wdzięczność wszystkim tym, od których otrzymaliśmy pouczenie, ukierunkowanie, rady. Są to między innymi: Dom Georges Marié, Dom Lucien

Regnault, Dom Pierre Miquel, Dom Jean Gribomont, Dom Adalbert de Vogüé, ale niepodobna też pominąć bodźca, jakim były publikacje Ojca Irénée Hausherra, czy zachęt, uwag oraz informacji, których mi nie szczędzili Panowie Antoine Guillaumont, Benoît Gain i Paul Géhin, nieodżałowany Ojciec G.M. de Durand i wielu innych. Nie mogę również zapomnieć o oczekiwaniach młodych Braci i Sióstr, pragnących pójść śladami Przodków.

Początki chrześcijańskiej ascezy i monastycyzmu interesowały i nadal interesują wybitnych profesorów. Takie prace o charakterze ogólnym, jak K. Heussiego i ostatnio piękne dzieło P. Browna, opracowania monograficzne w poszczególnych artykułach *Dictionnaire de spiritualité* lub tomu *Théologie de la vie monastique*, wstępy do *Sources chrétiennes* czy też dzieła i artykuły o charakterze syntetycznym, są znakomitymi studiami na temat autorów, którymi się tu zajmujemy; odsyłamy do tych opracowań, zawierających wykład bardziej kompletny i uporządkowany, zróżnicowany i wyważony. Przedstawienie historyczne interesującego nas tematu, związane niekiedy i bardziej wyczerpujące w niektórych punktach, można znaleźć w II części pracy P. Maravala *Le Christianisme de Constantin à la conquête arabe*, a także w jego i J. Biarne'a artykułach w *Histoire du christianisme* (t. 2), powiązanych z historią powszechną Kościoła i społeczeństwa starożytnego.

Brat L.-J. Bord wskazał istotne uzupełnienia bibliograficzne dla rozdziałów I i II. Pan B. Gain przeczytał przedmowę autora i dał użyteczne uwagi do bibliografii. Ojciec de Vogüé zechciał przeczytać całą pracę, usunął wiele błędów i zaproponował poprawki oraz uzupełnienia bibliograficzne. Wydawca nie szczędził uściśleń i powołań bibliograficznych, zadbał o tekst i sporządził indeksy. Wszystkim gorąco dziękuję.

WYKAZ SKRÓTÓW

- ABol *Analecta Bollandiana*, Bruxelles 1882–.
- ABi *Analecta biblica*, Roma, Pontificio Istituto Biblico 1952–.
- ACO *Acta Conciliorum oecumenicorum*, ed. E. SCHWARZ i in., Berlin 1914–.
- AMG *Annales du Musée Guimet*, Paris 1880–.
- APh *Année Philologique*, Paris 1924/26–.
- BCNH *Bibliothèque Copte de Nag Hammadi*, Québec 1977–.
- BETL *Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium*, Leuven 1948–.
- CCist *Collectanea Cisterciensia, Revue de Spiritualité monastique*, Scourmont 1965–.
- CCAp *Corpus christianorum, Series apocryphorum*, Turnhout 1983–.
- CCL *Corpus christianorum, Series latina*, Turnhout 1953–.
- CE *Cahiers Évangile*, Paris.
- CF *Cogitatio fidei*, Paris 1961–.
- Conl. JAN KASJAN, *Conlationes*.
- COr *Cahiers d'orientalisme*, Genève 1981–.
- CPE *Connaissance des Pères de L'Église*, Jouarre, potem Montrouge 1981–.
- CPG *Clavis Patrum Graecorum*, red. M. GEERARD, 1–5, Turnhout 1974–1987.
CPGS – *Supplementum*, 1998.
- CRAI *Comptes rendus de L'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, Paris 1857–.
- CSCO *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Paris-Louvain 1903– .

- CSEL *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Wien 1866–.
- CUF *Collection des Universités de France*, Paris.
- DACL *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, red. F. CABROL, H. LECLERCQ, Paris 1907–1953.
- DBS *Dictionnaire de la Bible, Supplément*, Paris 1928–.
- DECA *Dictionnaire encyclopédique du christianisme antique*, Paris 1990.
- DIP *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, Roma 1974–.
- DR *Dictionnaire des religions*, Paris 1985².
- DSAM *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, red. M. VILLER, Paris 1937–1995.
- DThC *Dictionnaire de Théologie Catholique*, red. A. VACANT I IN., Paris 1930–1972.
- EtCarm *Études carmélitaines*, Paris 1911–.
- EO *Ecclesia Orans*, Roma, Pontificio Istituto Liturgico 1984–.
- Epist.* *Epistula* (list).
- EPHE *Roczniki École Pratique des Hautes Études*, Paris.
- EU *Encyclopedia universalis*, Paris 1968–.
- EuA *Erbe und Auftrag*, Erzabtei Beuron 1959–.
- GCS *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Leipzig-Berlin 1897–.
- GNO *Gregorii Nysseni Opera*, Leiden 1952–.
- GOF *Göttinger Orientforschungen*, Wiesbaden 1971–.
- HE *Historia Kościoła (Historia Ecclesiastica)*.
- HL PALLADIUSZ, *Opowiadania dla Lausosa (Historia Lausiaca)*.
- HLMMAA. DE VOGÜÉ, *Histoire littéraire du mouvement monastique dans L' Antiquité*, Paris 1991–.
- HM *Historia monachorum in Aegypto*, tekst grecki.
- HMłac. *Historia monachorum in Aegypto*, przekład łaciński Rufina.

- Inst.* JAN KASJAN, *De institutis coenobiorum*.
 LD *Lectio divina*, Paris 1946–.
 LMC *Le Monde copte*, Limoges 1977–.
 LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. J. HÖFER, K. RAHNER, Freiburg Br. 1957–1967.
 MGH *Monumenta Germaniae historica*, Berlin, Weimar 1826–;
 AA: *Auctores antiquissimi* 1887–1919;
 Scr.R.Mer.: *Scriptores Rerum Merovingicarum* 1884–1920.
 MS *Monastic Studies*, Pine City (NY) 1963–.
 Muséon *Le Muséon. Revue d'études orientales*, Leuven 1882–.
 NH Nag Hammadi codices.
 OCA *Orientalia Christiana Analecta*, Roma 1923–.
 OCP *Orientalia Christiana Periodica*, Roma 1935–.
 OPA *Oeuvres de Philon d'Alexandrie*, Paris 1961–1992.
 OS *L'Orient Syrien*, Paris 1956–1967.
 PdF *Pères dans la foi*, ed. J.-P. MIGNE, Paris.
 PdO *Parole de L'Orient*, Kaslik (Liban) 1970–.
 PG *Patrologia graeca*, ed. J.-P. MIGNE, Paris 1857–1866.
 PL *Patrologia latina*, ed. J.-P. MIGNE, 1841–1855.
 PLS *Patrologiae latinae supplementum*, ed. A. HAMMAN, Paris 1958–.
 PO *Patrologia orientalis*, ed. R. GRAFFIN, F. NAU, Paris 1903–.
 POK *Pisma Ojców Kościoła*, Poznań 1924–.
Prakt. EWAGRIUSZ, *Praktikós* (O praktyce ascetycznej).
 PS *Patrologia syriaca*, 1–3, ed. R. GRAFFIN, Paris 1894–1926.

- PSP *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, Warszawa 1969–.
- PTS *Patristische Texte und Studien*, Berlin, 1964–.
- RegBen *Reguła św. Benedykta*.
- RAC *Reallexikon für Antike und Christentum*, Münster W. 1950–.
- RAM *Revue d'ascétique et de mystique*, Toulouse 1920–.
- RBi *Revue Biblique*, Paris 1895–.
- ReAug *Revue des études augustinienes*, Paris 1955–.
- REG *Revue des études grecques*, Paris 1888–.
- RHE *Revue d'histoire ecclésiastique*, Leuven 1900–.
- RHS *Revue d'histoire de la spiritualité*.
- RQ *Revue de Qumrân*, Paris 1958–.
- RSPT *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, Paris 1912–.
- SA *Studia anselmiana*, Roma 1933–.
- SCh *Sources chrétiennes*, ed. H. DE LUBAC, J. DANIELOU, Paris 1941–.
- SEA *Studia ephemeridis Augustinianum*, Roma 1967–.
- SH *Subsidia hagiographica*, Bruxelles, Société des Bollandistes 1886–.
- SMon *Studia monastica*, Montserrat 1959–.
- SO *Spiritualité orientale*, Opactwo Bellefontaine 1968–.
- StPatr *Studia Patristica*, Berlin, Leuven 1957–.
- SWPW M. STAROWIEYSKI, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999.
- TD *Textes et documents*, red. HEMMER, LEJAY, Paris 1904–1914.
- TH *Théologie historique*, Paris 1963–.
- ThVM *Théologie de la vie monastique*, Théologie 49, Paris 1961.
- TOB *Traduction oecuménique de la Bible*, Paris 1988.

- TU *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*, Leipzig, Berlin 1882–.
- VA ATANAZY, *Żywot św. Antoniego (Vita Antonii)*.
- VdS *Vite dei Santi*, 1–4, b.m.w., 1974–1975.
- VigCh *Vigiliae christianae*, Leiden 1947–.
- VM SULPICJUSZ SEWER, *Żywot św. Marcina z Tours (Vita Martini)*.
- VMon *Vie monastique*, Opactwo Bellefontaine.
- VS *La Vie spirituelle*, Paris 1919–.
- VSS *La Vie spirituelle, Supplément*, Paris 1947–.
- ZKG *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1965–.
- ŻrMon *Źródła monastyczne*, Kraków-Tyniec 1993–.

Sigla biblijne wg Biblii Tysiąclecia

BIBLIOGRAFIA OGÓLNA¹

- BIARNE J., *Les origines du monachisme occidental*, praca nie publikowana, 3t., powielana, Paris 1990.
- BOUYER L., *La spiritualité du Nouveau Testament et des Pères*, Histoire de la spiritualité chrétienne 1, Paris 1960.
- BRÉSARD L., *Cours de spiritualité monastique*, 1. Cours, révision, travaux; 2. Textes, tableaux; 3. Feuilles du formateur, Abbaye de Cîteaux 1995².
- BROWN P., *Le renoncement à la chair. Virginité, célibat et continence dans le christianisme primitif*, tł. franc. P.-E. Dautzat i C. Jacob, Bibliothèque des histoires, Paris 1995 (s. 8–9 mapa; s. 10–11 bardzo dobra tablica chronologiczna; obszerna bibliografia).
- Christianismes orientaux. Introduction à l'étude des langues et des littératures*. Praca zbiorowa (M. ALBERT, R. BEYLOT, R.-G. COQUIN, B. OUTTIER, CH. RENOUX), Wstęp A. GUILLAUMONT (*Initiations au christianisme ancien*), Paris 1993.
- CARPINELLO M., *Libere donne di Dio. Figure femminili nei primi secoli cristiani*, Milano 1997.
- CLÉMENT O., *Sources. Les mystiques chrétiens des origines*, Textes et commentaires, Paris 1982.
- COLOMBÁS G.M., *El monacato primitivo*, Biblioteca de autores cristianos 351 i 376, Madrid 1974–1975 (tł. włoskie Milano 1983–1990).
- Coptic Encyclopaedia (The)*, New York 1991.

¹ Literaturę dotyczącą problemów szczegółowych podajemy przy poszczególnych rozdziałach.

- COURCELLE P., *Connais-toi toi-même. De Socrate à saint Bernard*, Paris 1974–1975.
- DESEILLE P., *L'Évangile au désert, des premiers moines à saint Bernard* (prezentacja, wybór i przekład tekstów), *Chrétiens de tous les temps* 10, Paris 1965.
- DESEILLE P., *L'Évangile au désert. Origines et développement de la spiritualité monastique* (prezentacja, wybór tekstów i przekład), wyd. 2 poszerzone, Paris 1985.
- Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, Paris 1937–1995 (bardzo wiele artykułów o autorach i tematach z zakresu duchowości).
- Dictionnaire des religions*, red. P. POUPARD, Paris 1985².
- DÖRRIES H., *Wort und Stunde*, 1, Göttingen 1960.
- ÉGRON S. AGNÈS, *La prière de feu dans la tradition monastique des premiers siècles (Épiphanie)*, Paris 1995.
- ELM S., *'Virgins of God'. The Making of Ascetism in Late Antiquity*, Oxford 1994.
- FRANK K.S., *Askese und Mönchtum in der Alten Kirche*, Darmstadt 1975.
- FRANK K.S., *Geschichte des christlichen Mönchtums. Grundzüge*, WB-Forum 4, Darmstadt 1988.
- GARGANO I., *Cultura e spiritualità nel monachesimo antico*, [w:] *Cultura e spiritualità nella tradizione monastica*, red. G. PENCO, SA 103, Roma 1990, 9–65 (51–65 o św. Hieronimie).
- GOBRY I., *Les moines en Occident, I. De saint Antoine à saint Basile. Origines orientales. II. De saint Martin à saint Benoît. L'enracinement. III. De saint Colomban à saint Boniface. Le temps des conquêtes*, Paris 1985, 1987.
- GRIBOMONT J., *Askese IV, Neues Testament und Alte Kirche*, [w:] *Theologische Realenzyklopädie* IV, 1/2, Berlin.

- GRIBOMONT J., *Artykuły: Ascetismo; Monachesimo; Monaco; Spiritualità II* (współautorstwo) itd. w DIP.
- GRYSON R., *Les origines du célibat ecclésiastique du Ier au VIIe s.*, Recherches et synthèses, Histoire 2, Gembloux 1971.
- GUILLAUMONT A., *Aux origines du monachisme chrétien*, SO 30, Bellefontaine 1979.
- GUILLAUMONT A., *Études sur la spiritualité de l'Orient chrétien*, SO 66, Bellefontaine 1996.
- HAUSHERR I., *Direction spirituelle en Orient autrefois*, OCA 144, Roma 1955.
- HAUSHERR I., *Études de spiritualité orientale*, OCA 183, Roma 1969.
- HAUSHERR I., *Hésychasme et prière*, OCA 176, Roma 1966.
- HAUSHERR I., *Noms du Christ et voies d'oraison*, OCA 157, Roma 1960.
- HAUSHERR I., *Penthos. La doctrine de la componction dans l'Orient chrétien*, OCA 132, Roma 1944.
- HEUSSI K., *Der Ursprung des Mönchtums*, Tübingen 1936, Aalen 1981².
- Histoire chrétienne de la littérature. L'Esprit des lettres de l'Antiquité à nos jours*, Paris 1996: L. VIANÈS, *L'appel du désert, IVe–Ve s.*(rozdz. 7, 119–133); M. ARRUEBO, *Mystiques, ascètes et poètes, VIe–VIIe s.* („Les règles monastiques”, 242).
- Histoire du christianisme*, t. 2: *Naissance d'une chrétienté, 250–430*, red. Ch. i L. PIETRI, Paris 1995 (P. MARAVAL, *Le monachisme oriental*, 719–745; J. BIARNE, *Moines et rigoristes en Occident*, 747–768).
- HOLL K., *Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum*, 1898.

- HOURCADE J., *Une vocation féminine retrouvée, l'ordre des vierges consacrées*, Paris 1997.
- XXVI *Incontro di studiosi dell'Antichità cristiana, 8-10 maggio 1997: „Il monachesimo occidentale dalle origini alla Regula Maestri”*, Augustinianum 1998.
- KOCH H., *Quellen zur Geschichte der Askese und des Mönchtums in der Alten Kirche*, Tübingen 1933.
- LARCHET J.-Cl., *Thérapeutique des maladies spirituelles. Une introduction à la théologie ascétique de l'Église orthodoxe*, Paris 1997³.
- LECLERCQ H., *Cénobitisme*, DACL 2/2, Paris 1910, 3047-3248.
- LECLERCQ J., *La vie parfaite. Points de vue sur l'essence de l'état religieux*, Tradition monastique 1, Turnhout 1948.
- LOHSE B., *Askese und Mönchtum in der Antike und in der Alten Kirche. Religion und Kultur der alten Mittelmeerwelt in Parallelforschungen*, München-Wien 1969.
- MARAVAL P., *Le christianisme de Constantin à la conquête arabe*, Nouvelle Clio. L'histoire et ses problèmes, Paris 1997, cz. II: „Rozwój instytucji chrześcijańskich”, rozdz.IV. „Nowy styl życia: monastycyzm”, I. Monastycyzm wschodni, 249-274; rozdz. V. „Nowy styl życia: monastycyzm”, II. Monastycyzm zachodni, 275-296.
- MARTIN A., *L'Église et la khôra égyptienne au IVe siècle*, ReAug 25 (1979) 3-26.
- MARTINEZ F., *L'ascétisme chrétien pendant les trois premiers siècles de l'Église*, Études de Théologie historique 6, Paris 1913.
- MIQUEL P., *Lexique du désert. Étude de quelques mots-clés du vocabulaire monastique grec ancien*, SO 44, Bellefontaine 1986.

Monachisme, DSAM 10, 1980, 1524–1617; oddzielne wydanie: *Le monachisme, histoire et spiritualité* (DSAM 9), Paris 1980: I. P. MASSEIN, *Religions non chrétiennes*, 1525–1536; II. J. GRIBOMONT, *Naissance et développement*, 1536–1547; III. P. MIQUEL, *Signification et motivations*, 1547–1557; J. DUBOIS, *L'ordo monasticus chrétien*, 1557–1571.

Le monachisme égyptien = LMC 21–22 (1992) 5–96 (o omawianym przez nas okresie).

MORARD F., *Monachos, Moine. Histoire du terme grec jusqu'au IVe s. Influences bibliques et gnostiques*, Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie 20 (1973) 332–411; bibliografia.

QUASTEN J., *Initiation aux Pères de l'Église*, 1–4, Paris 1955–1988.

ROUËT DE JOURNEL M.-J., *Enchiridion asceticum*, Freiburg Br. 1930; przekład francuski w: *Textes ascétiques des Pères de l'Église*, tamże, 1947.

SCHWIETZ S., *Das Morgenländische Mönchtum*, 1–3. Mödlingen-Wien 1903, 1913, 1938.

SIEBEN H.J., *Exegesis Patrum. Saggio bibliografico sull'esegesi biblica dei Padri della Chiesa*, Sussidi patristici 2, Roma 1983.

SIEBEN H.J., *Voces. Bibliographie um Begriffe aus der Patristik (1918–1978)*, Bibliographia patristica. Supplem. 1, Berlin 1979.

SOLIGNAC A., *Virginité chrétienne*, DSAM 16, Paris 1994, 924–949.

ŠPIDLÍK Th., *La spiritualité de l'Orient chrétien, I. Manuel systématique, II. La prière*, OCA 206 i 230, Roma 1978, 1988.

Spiritual Progress Studies in the Spirituality of late Antiquity and early Monasticism. Papers of the

- Symposium of the Monastic Institute. Roma, Pontificio Ateneo S. Anselmo, 14–15 May 1992, ed. J. DRISCOLL and M. SHERIDAN, SA 115, Roma 1994.
- The Spirituality of ancient Monasticism*. Acts of the International Colloquium held in Cracow-Tyniec 16–19th November 1994 (Specialized Contributions), ed. M. STAROWIEYSKI, Pontificia Academia Theologica Cracoviensis. Facultas Theologica, Studia IV/1, Kraków 1995.
- Théologie de la vie monastique*, Théologie 49, Paris 1961.
- La tradizione dell'encrateia. Motivazioni ontologiche e protologiche*. Atti del Colloquio Internazionale, Milano, 20–23 aprile 1982, red. U. BIANCHI, Roma 1985 (enkratyzm i *enkrateia* w niektórych religiach Bliskiego i Środkowego Wschodu, w gnozie i w czterech pierwszych wiekach chrześcijaństwa).
- VOGÜÉ A. DE, *Histoire littéraire du mouvement monastique dans l' Antiquité*, Patrimoines christianisme, 1–5, Paris 1991–1998.
- VOGÜÉ A. DE, *Il Monachesimo prima di san Benedetto*, Orizzonti monastici 18, Seregno 1998 (pierwsze wzory, następnie monastycyzm zachodni); wyd. franc: *Le monachisme en Occident avant saint Benoît*, VMon 35, Bellefontaine 1998.
- VOGÜÉ A. DE, artykuły w DIP (Reguły monastyczne...).
- VOGÜÉ A. DE, *Les Règles monastiques anciennes (400–700)*, Typologie des Sources du Moyen-Âge occidental 46–AIII, 1, Turnhout 1985.
- VOGÜÉ A. DE, *Sanctimoniales (300–700 après J-C)*, Claretianum 29 (1989) 199–238.
- WIPSZYCKA E., *Études sur le christianisme dans l' Égypte de l' Antiquité tardive*, SEA 52, Rome 1996, III: „Le monachisme égyptien” (‘Le monachisme égyptien et les villes’ i cztery inne artykuły, 279–403).